

**DİALOJİ MƏTNLƏRDƏ KOMPRESSİYA–SIXILMA
HADİSƏSİNİN TƏZAHÜRÜ
(Azərbaycan dili mətnləri əsasında)**

QULİYEVA DİLARƏ RÜSTƏM qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim

dilarerustam@gmail.com

Açar sözlər: dialoq, mətn, sıxılma hadisəsi, kompressiya, qənaət prinsipi.

Son 50 ildə Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşunun tədqiqi sahəsində xeyli iş görülmüş, müxtəlif sintaktik vahidlərin araşdırılması ilə bağlı bir sıra dəyərli monoqrafiyalar, namizədlik və doktorluq dissertasiyaları yaranmışdır. Buna baxmayaraq? müasir Azərbaycan dili sintaksisinin elə problemləri də vardır ki, həmin problemlər ya heç tədqiq edilməmiş yaxud da həmin problemlər haqqında dərslük, məqalə və monoqrafiyalarda öləri məlumat verilmişdir.

Deməli, müasir Azərbaycan dili sintaksisinin bir sıra problemləri ətraflı işlənmiş olsa da, bu vaxta qədər mətnlərin sıxılması hadisəsi monoqrafik tədqiqata cəlb edilməmişdir. Bu sintaktik hadisə dilimizin sintaktik quruluşunda mühüm yerlərdən birini tutur.

Özünün sistemli monoqrafik tədqiqini gözləyən belə mühüm sintaktik hadisələrdən biri də sıxılma hadisəsidir. Müasir Azərbaycan dilinin sintaktik sistemində sözügedən hadisənin mətn şəraitində xüsusi yeri vardır. Bu hadisə fikir ifadəsinin yığcam, sıxılmış bir vasitəsi kimi özünü göstərməkdədir. Dilimizdə bu hadisə digər sintaktik hadisələr kimi, başlıca olaraq, cümlənin, söyləmin “yeni”ni ifadə edən, hadisələrin (dialoqda təsvir olunan hadisələrin) inkişafını şərtləndirən cəhətlərinin xüsusi nəzərə çatdırılması əsasında meydana çıxır.

Bizə elə gəlir ki, bu hadisənin mənbəyi şifahi ədəbi dildir və yazılı ədəbiyyata da oradan daxil olmuşdur. Həmin hadisənin canlı danışıq dilindəki rəngarəng xüsusiyyətləri yazıda da, dialoji və monoloji nitqdə də öz əksini tapır. Sıxılma hadisəsinin tarixi qədim olsa da (“Kitabi-Dədə Qorqud”da müşahidə olunur), tədqiqi ilə Azərbaycan dilçiliyində nisbətən az məşğul olmuşlar.

Danışıq dili sintaksisinin mühüm fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri nitqin əvvəldən planlaşdırılmaması (yəni mətn, nitq sıxıla da bilər, sıxılmaya da bilər), təbiiliyi, xətti inkişafı və spontanlığı, «şərtlənməmiş» dəyişkənliyi, mühafizə etməsi, saxlamasıdır.

Nitqin, mətnin sıxılması dialoq şəraitində danışan şəxsin nitq və düşüncə tərzinin, psixoloji durumunun, ekstralingvistik amillərin, ətraf mühitin və s. mühüm rolu vardır. Elə buna görə də mətnə sıxılmanın yaranma səbəbləri, bir sintaktik vahid kimi dialoq və monoloqlardakı əlamətləri və onların meydana çıxması müxtəlif şəkildə izah edilmişdir.

“Dialoq” (*dia - vasitəsilə, logos- söz, sözün vasitəli təsiri*) - iki və daha çox şəxs arasında danışıq deməkdir. İnsanlar arasında olan münasibətin biri də dialoji münasibətdir; bu, iki və daha artıq şəxs arasında yaranır. Dialoq vasitəsilə münasibətlər formalaşır və iştirak edən subyektlər bir-birinə təsir göstərir.

“Dialoq-nitqin bir formasıdır, hansı ki, hər bir söyləmə həmsöhbətə doğru yönəlir. Dialoq nisbi qısalığı, lakonikliyi ilə xarakterizə olunur və mətnin sintaktik quruluşunu, replikalari təmin edir” [1, s. 132]

Dialoq-danışan və dinləyən arasındakı mükəllimədir. Bu zaman hər bir söyləmə adresata birbaşa ünvanlanır və bilavasitə nitqin məzmunu ilə lokallaşdırılır. Dialoq ifadənin qısalığı, yığcamlığı, sintaktik quruluşun sadəliyi və çevik intonasiya (xüsusilə sual-cavab reaksiyaları) keyfiyyətləri ilə fərqlənir. Dialoji mətnləri daha çox yarımçıq cümlələr yaradır. Belə mətnlər dialoq

şəraitində sıxılır. Müəllifə qısa müddət içərisində bir çox fakt və hadisələr barəsində yığcam informasiya verməyə şərait yaradır. Nitq prosesində iştirak edən insanların müxtəlif hadisələrə münasibətinin intensiv dəyişdiyini yığcamlaşdırılmış dialoqla vermək mümkündür.

Dialoq iki şəxs arasında nitq aktının mübadiləsidir. Bu nitq formasının başlıca əlaməti adresantla adresatın yerlərini dəyişməsi durumudur. Dialoq adresantla adresatın vəzifəsini dəyişmə miqdarına əsasən təkətkli və çoxətkli şəkllə salır. Ən qısa, sıxışdırılmış dialoq adresantın və adresatın bir nitq aktını əhatə edən mətndir.

Dialoq nəzəriyyəsi linqvistik sıxılma hadisəsi ilə də bağlıdır. Kommunikasiya iştirakçılarının miqdarından asılı olaraq dialoq şəkllində də reallaşır.

Dialoqi nitqin başlıca imkanlarından biri informasiyanı sıxışdırılmış şəkllə təqdim etməkdir. Bununla yanaşı, informasiyanın tez, konkret və lakonik şəkllə, adresatın aydın qavraya biləcəyi sadə biçimlə verilməsidir. İnformasiyanın məlum biçimlə verilməsi dialoq nitqinin leksik-semantik tərəflərinə öz təsirini göstərir. Dialoq şəraitində sıxılmış şəkllə istifadə edilən dil vahidləri və onların mənaları həm adresant, həm də adresatdan ötrü dərk edilən olur.

Dialoq nitqin bir növüdür. İki həmsəhbət arasında replikalar dialoq vasitəsilə qurulur. Məs.:

- *Haraya gedib?*
- *Kürün qırağına.*
- *Hansı tərəfə getmək fikrindəsən?*
- *O taya (İ.Şıxlı).*

Kommunikasiyanın çoxplanlılığını formalaşdırən faktorlar adresant və adresatın ünsiyyət-əlaqə strategiyaları, niyyət və məqsədlərinin müxtəlifliyi, yaxınlığı, eyniliyi, mövzunun inkişaf edərək dəyişkənliyi, nitq aktının bir-biri ilə münasibət səviyyəsinin fərqliliyi kimi koqnitiv, praqmatik və s. istiqamətlərin həm ayrılıqda, həmçinin də münasibətli nəzərdə tutulması ilə bağlıdır.

Məlumdur ki, baş və ikinci dərəcəli üzvlərin işlənilib-şlənməsinə, buraxılıb-buraxılmamasına görə sadə cümlənin 2 növü vardır: bütöv və yarımçıq cümlələr.

Fikrin ifadəsi üçün ehtiyac duyulan, bütən üzvləri bilavasitə yerində olan cümlələr – bütöv cümlələrdə sıxılma əlaməti özünü göstərmir. Bu cümlələr yarımçıq cümləyə çevrildikdə sıxılma əlaməti ortaya çıxır. Yəni sıxılma, daha doğrusu, sintaktik sıxılma yarımçıq cümlələrlə təzahür olunur. Yarımçıq cümlə deyərəkən bir və ya bir neçə üzvü buraxılan, lakin asanlıqla təsəvvürlə bərpa edilə bilən cümlə tipi nəzərdə tutulur. Yarımçıq cümlə dedikdə fikir, məna yarımçılığı dərk edilmir. Hər bir cümlə mətndə istifadə olunur və mətn içərisində digər söz və ifadələrlə, başqa cümlələrlə əlaqədə, münasibətdə, eləcə də müqayisədə yarımçıq cümlə sayılır. Forma, quruluş yarımçılığı, yəni qrammatik cəhətdən yarımçılıq aparıcı əlamət olaraq “məhürlənir”.

Yarımçıq cümlə dialoq nitqinə xas olan formadır. Fikir belə cümlələr vasitəsi ilə aktuallaşır. Nitq söyləyən lüzumsuz təkrara yol verməmək, mənanı sadə, aydın, səlis etmək üçün bir sıra üzvləri nitq gedişində ixtisara salır, bununla belə? yeni rəsonal fikir ifadə edən üzvləri yerində saxlayır və beləliklə də, dildə və nitqdə yarımçıq cümlələr əmələ gəlir. Məs.:

Bir az bundan əvvəl onun sifətini bürüyən təbəssüm yox oldu:

- *Sən kimsən?*
- *Poçt işçisi.*
- *Ruscanı harda öyrənmişən?*
- *Peterburqda.*
- *Student olmusan?*
- *Bəli.*
- *Bəs sonra, sonra da qovublar, eləmi?*
- *Bəli.*
- *Nəyin üstündə?*
- *Bəzi kitablar oxuduğuma görə.*

- *Bəs buraya necə gəlmisən?*
- *Göndəriblər.*
- *Sən onlara tatarca yazmağı öyrədirsən?*
- *Yox, rusca.*
- *Qonaq gələnlərə hər şey tapılar?*
- *Elə isə bir samovar.*
- *Sən təksən, arvad-uşağın yoxdur?*
- *Yoxdur, cənab pristav. (İ.Şıxlı. Dəli Kür. Roma. Bakı: Yazıçı, 1983, 255-256; 435 s.)*

Təxminən bir səhifədən çox olan bu dialogi mətnin bir sıra linqvistik-psixoloji xüsusiyyətləri üzərində dayanmaq olar. Amma bizim araşdırma belə mətnlərdə dialoq vahidləri vasitəsilə formanın, fikrin, mənanın sıxılaraq təqdim olunması məsələsidir.

1. Mübtədanın buraxılması nəticəsində əmələ gələn sıxılma:

- *A bala, molla evdədirmi?*
- *Evdədir.*
- *Sən kimsən?*
- *Allah qonağı (İ.Şıxlı. “Dəli Kür”)*

2. Xəbərin buraxılması nəticəsində əmələ gələn sıxılma.

3. Təyinin buraxılması nəticəsində əmələ gələn sıxılma.

4. Tamamlığın buraxılması nəticəsində əmələ gələn sıxılma.

5. Zərfliyin və onun növlərinin buraxılması nəticəsində əmələ gələn sıxılma.

6. Mübtədə və xəbərin buraxılması nəticəsində əmələ gələn sıxılma:

- *Bəs, harda düşmüşsən?*
- *Bu yaxında. Mehmanxanada (Mir Cəlal. Dirilən adam)*
- *Siz Məlikə adlı acar qızı tanıyırsınızmı?*
- *Bəli, tanıyıram. Babaxanın arvadı.*
- *Siz Məlikəni Batumiyə yola sılmışınızmı?*
- *Salmı..*

Müstəntiq sözümü kəsdi:

- *Bütün cavab ver!*
- *Mən Məlikəni Batumiyə yola salmışam.*
- *Vağzala gedəndə Məlikənin çamadanını siz aparmışdınızmı?*
- *Apar...Bağışlayın: vağzala gedəndə Məlikənin çamadanını mən aparmışam. (Mir Cəlal)*

Dialogda danışmaq müəyyən şərt daxilində kəsilir, sıxılma özünü göstərir. Məs.: *Atam Şamxalla barışmasa...*

Sonrakı mətnə buraxılan hissə bərpa olunur: *...mən də o evə ayaq basmayacayağam.*

Situasiya sıxılmaya yol açır:

Mirzə Qulam məni qəssaba göstərib dedi:

- *Məmmədhasən, bizim bu oğlana bir, üç-dörd kilo...*

Bunu deyib Mirzə Qulam mənə tərəf döndü:

- *Nə deyirsən, qardaş oğlu, dörd kilo... azlıq eləməz ki?*

Feili xəbərin buraxılması nəticəsində dialoqda sıxılma:

Bu fikirlərlə məşğul idim. Mirzənin səsi gəldi:

- *Fayton, fayton! - bu cümlədə “bəri sür!” buraxılıb, mətn sıxılmışdır.*

Dialogun adi yarımçıq cümlələrində bilavasitə yeni tərkib hissə meydana çıxır, yeni bir sıxılmış cümlə yaranır və buraxılmış üzvləri yerinə qoyduqda da o müstəqil bir cümlə kimi çıxış edir. Sıxılmış adi yarımçıq cümlələrdə onların aid olduğu bütöv və ya yarımçıq cümlələr arasında gözlənilməzlik fasilə və intonasiyası müşahidə edilmir. Sıxılmış yarımçıq cümlə monoloji nitqdə təkrara yol verməmək üçün daha çox subyektin buraxılması biçimində formalaşır. Mətnə yarımçıq cümlə dialoqun sərbəst inkişafıdır, davam etdirilməyə də bilər. Bu, dialogi mətnin inkişafının vacib

olub-olmaması ilə əlaqədardır. Dialoqun yarımçıq cümləsi, hətta əgər əsas üzvlərdən biri olmasa da, mətndən görünür. Sıxılmış yarımçıq cümlələrdə danışanın istəyindən asılı olaraq, haqqında söhbət gedən obyektin yeni xüsusiyyətləri, əlamətləri izah edilir. Yarımçıq cümlədə “verilməmiş” üzvləri bərpa etməyə ehtiyac yoxdur, çünki bu, cümlənin üslubi rənginin pozulmasına gətirə bilər.

Beləliklə, sıxılmış sintaktik vahid kimi yarımçıq cümlə dialoq şəklində də qurulur. Dialoq nitqində sıxılmış yarımçıq cümlələrin hər biri müstəqil bir replika kimi çıxış edir, təzə sətirdən yazılır. Belə sıxılmış şəkildə özünü göstərən yarımçıq cümlə əksərən başqasının replikasına cavab məqsədilə işlənir.:

- *Bəs onlar indi haradadırlar?- deyə soruşdu.*

- *Şuşada. (İ.Şıxlı. Dəli Kür).*

Sıxılaraq işlədilən yarımçıq cümlə mətn şəraitində qısalıq xatirinə işlənir. Artıq üzvlərin, məlum anlayışları ifadə edən üzvlərin sıxılaraq ixtisarı yolu ilə yaranır. Sıxılma aradan götürüldükdə, yəni əməliyyat apardıqda yarımçıq cümlə bütöv cümləyə çevrilir. Məs.:

Məhər Məmmədov, Alim Əliyevi dümsüklədi:

- *Alim, qoyun sürülərini görürsənmi?*

- *Hanı?- deyə o, tez dönüb Məhərrəmə baxdı.*

- *Odur, dağın döşündə. (Cavad Həkimov, Vəli Seyidov. İntiqam.)*

Mətndəki sıxılmanı bütöv cümlə şəklinə salanda quruluş sıxılması aradan qalxır:

- *Alim, qoyun sürülərini görürsənmi?*

- *Hanı, qoyun sürüləri?*

- *Odur, qoyun sürüləri dağın döşündədir.*

Göründüyü kimi, sıxılmış hər bir yarımçıq cümlə bir predikativ vahid, söyləmə əsasında qurulur.

Dialoq özünəməxsus vahidləri ilə seçilir. Dialoq vahidləri dilin mühüm struktur vahidlərindəndir. Dialoq vahidləri tematik və funksional cəhətdən sıx biçimdə bir-birilə bağlıdır. Dialoq bütöv mürəkkəb strukturu müəyyənləşdirir. Replikalar stimullaşır. Dialoq vahidləri 2 cür olur: 1) replika-stimul (məlumat, sual, adresata müraciət və s.); replika-reaksiya (dəqiqləşdirmə, əlavə, razılaşma, təsdiq, aydınlaşdırma və s.)

Canlı nitq aktı sıxılmış dialoqlarla qurulur. Bu zaman dilin quruluş sxemləri pozulur. Dialoq nitqin mühüm və əsas janrıdır. Dialoqun köməyiylə professional sual-cavab strukturu qurulur. Maksimal qısalılıq, obyektivlik, lakonizm, mətnin ikili standartları təmin olunur. Dilin kompetensiyası, intensional tərəfi sıxılmış dialoqlarla müəyyənləşir. Adekvat nitq reaksiyaları dialoqlar vasitəsilə təyin olunur. Məsələn, pasientlə həkim arasında olan dialoq xəstənin vəziyyətini dəqiqləşdirir, onun şikayətlərini üzə çıxarır. Xəstəliyin səbəbləri ortaya çıxır. Xəstəliyin simptom və sindromları aydınlaşır. Adekvat nitq reaksiyası lokallaşma, irridasiya, təkrar simptomları da meydana çıxarır.

“Yarımçıq cümlələr cümlənin bütöv cümlələrin funksiyasını yerinə yetirir, ünsiyyət prosesində böyük rol oynayır. Cümlənin yarımçıq cümlələr daha çox dialoqlarda reallaşır, dildə kommunikativ vahid kimi sıxılmış formada informasiya ötürür”. [1, s.3]

Göründüyü kimi, dialoji nitqdə kompressiya (sıxılma) hadisəsi daha geniş yer tutur. Bu, həmin mətnlərdə bütöv cümlələrin məlum sıxılma mexanizmi ilə bağlıdır. Sıxılmış yarımçıq cümlələri iki aspektdə öyrənmək lazım gəlir: yarımçıq cümlə hansı üzvlərdən ibarətdir və yarımçıq cümlədə hansı üzvlər buraxılır. Bu istiqamətlərdə tədris və tədqiqat sıxılma hadisəsinə də aydınlıq gətirir.

Dialoqluq xüsusiyyəti - yazılı nitq üçün mühüm vasitədir və nitqin strukturu adresatın mövqeyi və “iki, üç şəxs”ə görə müəyyənləşir. Lakoniklik dialoqun başlıca əlamətlərindəndir. Lakonizm sıxılma hadisəsini təmin etmək üçün lazım olan strukturdur. O, mətndəki informasiyaları sıxlaşdırır və intensiv çatdırır. Lakonizm sıxılmış ifadənin enerjisini yüksəldir.

Dialoq ünsiyyət prosesini təmin edən başlıca nitq formalarından biridir. Təfəkkürdə formalaşan fikir, mübadilə dialoq vasitəsilə də aydın təzahür edir.

Dil öz xarakterinə görə kompakt və iqtisadi quruluşuna görə yığcamlıq ənənəsini, münasibətini qoruyub-saxlayır. Dilin və nitqin lakonik forması xüsusi forma sayılır. Qənaət hər hansı bir dilin inkişaf prosesinin qanunauyğunluqlarını determinləşdirir. Lakoniklik dilin minimal formasıdır. Bu, dərin fikirləri ifadə edir. Lakonizm və implisitlik linqvistik kateqoriyadır. Mətnin praqmatik mahiyyətini aydınlaşdırır. Praqmatika bədii mətnlərdə müəllif intensiyasının (niyyət və arzusunun) bütövlüyüdür, müxtəlif dil vasitəsi ilə gerçəkləşir. Praqmatik aspekt nitq fəaliyyətinin nəticəsidir. Praqmatika yazıçının dil vasitələri ilə seçimini təmin edir. Həmçinin praqmatika mətni düzgün başa düşməyi də təmin edir. Praqmatik quruluş mətnin sıxlaşdırılmış semantikasını ilə sıx bağlıdır.

Dialoji mətn həm struktur, həm də semantik cəhətdən sıxıla bilir. Struktur sıxılma ilə informasiya aşağıdakı formalarda özünü göstərir:

- 1) mahiyyət-faktual informasiya: faktlara, hadisələrə və proseslərə əsaslanan informasiya;
- 2) mahiyyət-konseptual informasiya: hadisələrarası fərdi-müəllif münasibəti;
- 3) mahiyyət-mətnaltı informasiya: praqmatik kateqoriya üzrə reallaşır və örtülü informasiyalar verir.

Dialoji mətnə sıxılma prosesi iki əks ənənə ilə xarakterizə olunur. Bir tərəfdən nitq məlumatlarının sıxlaşdırılması, başqa bir tərəfdən eyni zamanda informativliyin sıxlaşdırılması. Struktur sıxılma, lakonik forma ifadənin dinamizmini təmin edir, informativliyi və ekspressivliyi yüksəldir.

Dialoqda kompressiya (sıxılma) hadisəsi implisitlik anlayışı ilə sıx bağlıdır. Həqiqi faktların assimetrik dil vasitələri ilə insanın ünsiyyəti prosesində informasiyanın ötürülməsinin iki qarşılıqlı münasibəti mövcuddur: eksplisit ifadə tərzini və implisit ifadə tərzini ilə.

Praqmatik xarakter kommunikasiya situasiyasında, danışanın nitq strategiyasında, dialoqun replikalarında əhatə olunur.

İmplicitlik bədii əsərlərin dialoqlarında müəllifin bədii fikrinin, məqsədinin açılmasında mühüm önəm daşıyır. İmplicit informasiyalar bədii əsərlərdə xüsusi yük daşıyır, mətnin məna strukturunun daha dərinliyini sübut edir. Xüsusi estetik enerji, qüvvə ehtiyatı təşkil edir. Məs.:

- *Nə qədər alma var?*

- *10 ədəd.*

İmplicit forma mətnin kəmiyyətini üzə çıxarır, gərginliyi, ifadəliliyi təmin edir. Mətni məkan lokallaşır. Lokallaşma və lakonikləşmə isə bədii mətnin mühüm cəhətlərindən biridir.

Dialoqda sıxılmış dil vahidlərinin spesifikasiyası müəyyən faktorlarla müəyyən olunur: 1) Ekstralingvistik faktorların bu prosedə rolu meydana çıxır; 2) Dilin lakonik formalı vasitələrindən istifadə edilir; 3) Formal göstərici kimi sıxılmış lakonik dil vasitələri işlədilir; 4) Sıxışdırılmış mətnlərin struktur-semantik özəllikləri diqqəti cəlb edir; 5) Sıxlaşdırılma informasiya axınına da təsir göstərir

Sıxılma və “sıxlaşdırılmış informasiya” dialoq nitqində aktiv müşahidə olunur.

Dialoq mətnində yarımçıq cümlələrlə yanaşı, ellipsis, parselyasiya hadisələri də özünü göstərir. Bu dil hadisələrində implisitlik formalaşır, bədii təkrarlılıq, ekspressivlik, mətni məkan maksimal olaraq sıxılır.

Sıxılma nitqə qənaət yaradır, bu zaman: 1) Feili formalar müxtəlif zaman formaları ilə ifadə olunur; 2) İxtisar formalarının işlənməsinə meyil yaranır; 3) “Suppresiya”ya yol verilir, danışan söhbəti kəsir, daha danışmır (O.Espersen)

Bu hadisəni “normallaşma”, “substitusiyası”, “kompressiya”, “ellipsis” və s. adlandırırlar. [4, s.5]

İnformativ sıxlaşmanın baş verdiyi dialoqda lakonik məzmun determinləşir. Fərdi-müəllif aspekti bu işləri həll edir. Dilin lakonik formaları mətnin kompressiya vasitələrini hərəkətə gətirir; dilin lakonik formaları ilə informasiya sıxılır. Ümumiyyətlə, yarımçıq cümlələr, ellipsis və parselyasiya mətnyaradıcı amil kimi çıxış edir. Bu, ayrıca tədqiq olunması bir mövzudur.

İzlərdən aydın olur ki, danışmaq dili özündə intellektual və emosional nitqi birləşdirir, adəti üzrə, dialoq formasında təzahür edir. Sıxılma xüsusiyyəti ilə səciyyəli olan bu forma dialoqun

təbiətindən irəli gəlir. Cümlə üzvlərinin buraxılması nəticəsində yarımçıq cümlələr formalaşır və bu da dialoji mətnin sıxılması üçün şərait yaradır. Yuxarıda bu məsələdən, qismən də olsa, bəhs etdik.

Ellipsis hadisəsi vasitəsilə sıxılma daha aktiv nümayiş olunur. Ellipsis dildə yeni hadisə deyil. İnformasiyanın sıxlaşdırılmış, son dərəcə lakonik formada ifadəsi həm psixoloji, həm də linqvistik baxımdan elliptik cümlələrlə mümkün olduğu üçün atalar sözləri və ifadələrin də böyük bir qismi bu konstruksiyalar əsasında formalaşmışdır. Bu fakt bizə onu deməyə əsas verir ki, ellipsis (başqa sözlə desək, nitqdə qənaət, sıxılma) hadisəsi psixoloji bir hadisə kimi uzun bir tarixə malikdir.

Ellipsis hadisəsi dialoqda sıxılmaya gətirib çıxarır:

- *Elə söz danışma, dərdin alım, Şamxal ayrı, sən ayrı.* (İ.Şıxlı. "Dəli Kür");

- *Nə deyim, ay qardaş, başı qızıışsa, getdi gecə yarısına.* (Yəni «gəlməyi getdi gecə yarısına»)

(Mir Cəlal)

Bəzən mətn sıxılmır, artıq söz təkrarlanır:

- *Nə dinə bilirdim, nə otura bilirdim, nə də dura bilirdim* (Mir Cəlal) Sıxılıanda mətndə belə bir quruluş alınır:

- *Nə dinə, nə otura, nə də dura bilirdim.*

- *Gah Murtuzun teleqrammasını düşünürdüm, gah da Məlikənin təhqirini...* (Mir Cəlal)

Dialoqda sıxılma qeyri-verbal şəkildə olur, yəni danışan susur, nöqtələrdən istifadə olunur:

- *Camadanı açıb, şeylərini götürüb, əvəzinə kərpiç yığmışsınızmi?*

- *...Yığmışsınızmi?*

- *Camadanı açıb, şeylərini götürüb, əvəzinə kərpic yığmışam.* (Mir Cəlal)

Dialoqun sual cümlələri sıxıla bilir:

Təəccüblə anasına baxdı:

- *Bəs sənə elədiyi pislik?* (İ.Şıxlı. "Dəli Kür")

- *Xeyirdimi?*

- *Xeyirdir, Əşraf koxa icazə verdilər.*

- *Nəyə?*

- *Məktəb açmağa.*

- *Yəni əməlli-başlı məktəb?*

- *Bəli. Lap əməlli-başlı.* (İ.Şıxlı. "Dəli Kür")

Dilçilikdə semantik ellipsis termini ilə yanaşı, bəzən məlumatın sıxlaşdırılması (компрессия сообщения) termininə də müraciət olunur. K.F. Skorodko kompressiya terminini geniş mənada belə şərh edir: "...mətnin kompressiyası əsas məzmunun sıxılması şərtilə həcmnin kiçildilməsidir". [6, s.29]

K.Həbibova yazır ki, semantik ellipsis hadisəsi dialoq nitqində də geniş yer tutur. Dialoq zamanı bu, informator və adresatın qarşılıqlı ünsiyyət prosesindəki intellektual səviyyələrin nə dərəcədə inkişaf etməsindən asılı olur. [7, s.79; s.75-84]

Parselyativ konstruksiyalar bədii mətni formalaşdırmaqla yanaşı, həm də sıxlaşdırır, öncəki strukturdan fərqli dialoqlarda yeni sintaktik elementlər postvositiv durumda, yeni rematik mərkəzi yaradır. Dialoqlarda üzvlənməyən cümlələr də sıxılmış dilin qısa formalarından biri olan vahidlərindəndir. Bu dil vahidlərinin iştirakı ilə insan emosiyaları, hiss və intensiyaları ifadə olunur, effektiv və adekvat ünsiyyəti təmin olunur.

Beləliklə, dil sisteminin kommunikativ-sintaktik səviyyəsinə aid hadisə sayılan sıxılma nitqin başqa təzahür formalarından, konkret olaraq, bir sıra hadisələrdən yuxarıdakı cəhətlərinə görə seçilir. Bu hal sıxılma hadisəsinin tipik nitq şəraitində öz yeri, öz mövqeyi olduğunu, funksional imkanlarının və kommunikativ-informativ vəzifələrinin spesifikliyini göstərir.

Tədqiqat göstərir ki, dialoq nitqində sıxılma hadisəsi struktur etibarilə özünəxas forma və mövqeyə malikdir; funksiyasına, vəzifəsinə, semantikasına görə (polipredikativ və predikativ əlamətlərinə görə) prinsiplə fərqli əlamətlər kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Изд-во 4-е, стереотипное. М.: КомКнига, 2007, 576 с.
2. Həbibova K. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində qənaət prinsipinin psixolinqvistik şərhı. // Türkologiya. № 4. 2014.
3. Kazımov İ.V. Oğuz qrupu türk dillərində yarımçıq cümlə. nam. dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı, 1987.
4. Мамедов А.Я. Эллипсис в Азербайджанском языке. Дис. ...канд. Филол.наук. Баку, 1981
5. Римиханова А.Н. Специфика лаконичных языковых форм в идиостиле В.В.Вересаева. АКД, Махачкала, 2014.
6. Скородько К.Ф. Компрессия и текст. М.: Наука, 1969.
7. Юсифов М.М. Экономия в системе языка: (на материале азерб. яз.). Автореф. Дис. ... канд. Филол.наук. Баку, 1976.

РЕЗЮМЕ

ЯВЛЕНИЯ СЛУЧАЕВ КОМПРЕССИИ – СЖАТИЯ В ДИАЛОГИЧЕСКИХ ТЕКСТАХ (На основе текстов на азербайджанском языке)

Гулиева Д.Р.

Ключевые слова: *диалог, текст, сжатие, компрессия, принцип экономии*

В статье исследуются специфические особенности диалогических текстов. С практической точки зрения они состоят из частей реактивных реплик. Формально неполные реплики диалога несут в себе лишь новую информацию. Разъясняется роль явления компрессии (сжатия) для природы диалога в структуре текста, его раскрытия, а также в интенсивности донесения информации.

Исследование показывает, что явление сжатия в диалогической речи имеет структурно своеобразную форму и положение; в зависимости от функции, должности, семантики (полипредикативные и предикативные признаки) оно имеет принципиально разные признаки

SUMMARY

MANIFESTATION OF COMPRESSION CASE IN DIALOGICAL TEXTS (Based on texts in Azerbaijani language)

Guliyeva D.R.

Key words: *dialogue, text, compression case, compression, saving principle*

The article explores the specific features of dialogical texts. From a practical point of view, they consist of parts of reactive replicas. Formally incomplete dialogue replicas carry only new information. The role of the phenomenon of compression (compression) for the nature of the dialogue in the structure of the text, its disclosure, as well as in the intensity of the communication of information is explained.

The study shows that the phenomenon of compression in Dialogic speech has a structurally peculiar form and position; depending on the function, position, semantics (polypredicative and predicative features), it has fundamentally different features.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	25.06.2020
	Son variant	14.09.2020